

Кантрольная праца № 3

Сінтаксіс. Пунктуацыя

Заданне 1

Выпісаць са сказаў усе словазлучэнні, зрабіць разбор чатырох словазлучэнняў, розных па апорным слове.

Парадак разбору. 1. Пачатковая форма словазлучэння (па пачатковай форме галоўнага слова). 2. Простае ці складанае. 3. Тып па спаянасці кампанентаў (свабоднае, сінтаксічна непадзельнае; несвабоднае (фразеалагічнае). 4. Тып словазлучэння паводле граматычнага выражэння галоўнага слова: іменнае (назоўнікавае, прыметнікавае, лічэбнікавае, займеннікавае), дзеяслоўнае, прыслоўнае. 5. Сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні: атрыбутыўныя (азначальныя), аб'ектныя, суб'ектныя, акалічнасныя (прычынныя, часавыя, мэтавыя, прасторавыя, спосабу дзеяння, меры і ступені). 6. Від сінтаксічнай сувязі паміж словамі: дапасаванне (поўнае ці няпоўнае), кіраванне (прыназоўнікавае ці беспрыназоўнікавае, моцнае ці слабое), прымыканне.

Пры характарыстыцы словазлучэнняў у структуры двухсастаўнага сказа неабходна спачатку выдзеліць прэдыкатыўнае словазлучэнне (спалучэнне дзейніка і выказніка), потым словазлучэнні, якія ўтвараюць састаў дзейніка, а пасля словазлучэнні, якія ўтвараюць састаў выказніка.

Узор. *Аленка борздзенька выйшла з патайнага месца і пайшла дадому. (Якуб Колас)*

Аленка выйшла і пайшла – прэдыкатыўнае словазлучэнне.

Выйшла борздзенька – *выйсці борздзенька*, словазлучэнне простае, свабоднае, дзеяслоўнае, адносіны акалічнасныя спосабу дзеяння, словы звязаны прымыканнем; *выйшла з патайнага месца* – *выйсці з патайнага месца*, словазлучэнне простае, свабоднае, дзеяслоўнае, адносіны акалічнасныя прасторавыя, словы звязаны кіраваннем прыназоўнікавым, моцным; *з патайнага месца* – *патайнае месца*, словазлучэнне простае, іменнае (назоўнікавае), адносіны атрыбутыўныя, словы звязаны поўным дапасаваннем; *пайшла дадому* – *пайсці дадому*, словазлучэнне простае, свабоднае, дзеяслоўнае, адносіны акалічнасныя прасторавыя, словы звязаны прымыканнем.

В а р ы я н т 1. Бушуе вясновая паводка на Дзвіне ў канцы сакавіка. Даволі выразна грукнула ў наваколлі, быццам ударыў гром, і далёка разнёсся надзвычай магутны стогн. Грымела і ўранні. Рака ламала лёд. Штосьці трывожнае чулася ў гэтых гуках. *(Т. Хадкевіч)*

В а р ы я н т 2. Пад узгоркам блішчала круглае возера, яно рухалася і пералівалася, як жывое срэбра. Над вадою цягнуўся даволі-такі прывабны шлях сакаўной зеляніны. Зусім блізка былі высокія сітнякі і зараснікі аеру. Дзе-нідзе пападаліся кучаравыя кусты лазы. *(Паводле Якуба Коласа)*

В а р ы я н т 3. У паветры яшчэ сыра. На белых галінках вішняку вісяць кроплі начных туманоў. За сялом даволі густа зеляніцца поле. Хтосьці з нас заўважыў прыгнуты гадамі вятрак. Ён яшчэ дрэмле, але, здаецца, ужо сіліцца ўзмахнуць паднятымі крыламі. *(Я. Скрыган)*

В а р ы я н т 4. Над стрэхамі хат вывіваюцца празрыстыя дымкі. За імі па небе плыве ружаватае спаднізу воблачка. Здаецца, што яму вельмі нудна быць аднаму на гэтай блакітнай бясконцасці, але запрапасціўся недзе неўгамонны свавольнік вецер, і яно не можа скрануцца. (Я. Скрыган)

Заданне 2

Выпісаць з тэксту чатыры простыя сказы (два двухсастаўныя і два аднасастаўныя) і зрабіць іх сінтаксічны разбор. Часткі складанага сказа ўмоўна разглядайце як простыя сказы.

Парадак разбору. 1. Просты. 2. Апавядальны, пыталны, пабуджальны. 3. Клічны ці няклічны. 4. Сцвярджальны ці адмоўны. 5. Двухсастаўны ці аднасастаўны. Аднасастаўны: пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, інфінітыўны, намінатыўны. 6. Развіты ці неразвіты. 7. Ускладнены ці няўскладнены. Ускладнены: аднароднымі членамі сказа (дзеінікамі, выказнікамі, дапаўненнямі, азначэннямі, акалічнасцямі), адасобленымі членамі сказа (азначэннем (прыдаткам), акалічнасцю, дапаўненнем, далучальнымі членамі сказа), звароткам, параўнальным зваротам, пабочнымі ці ўстаўнымі канструкцыямі). 8. Поўны ці няпоўны. 9. Сінтаксічна падзельны ці непадзельны.

Узор. Без гнязда не пражыве не толькі птушка, а і чалавек. (В. Быкаў) Сказ просты, апавядальны, няклічны, адмоўны, двухсастаўны, развіты, ускладнены аднароднымі дзейнікамі (не толькі птушка, а і чалавек), поўны, сінтаксічна падзельны. *Бярэзнік угрэўся, спацеў, пахне распаранымі бярозавымі венікамі, як у лазні.* (І. Пташнікаў) Сказ просты, апавядальны, няклічны, сцвярджальны, аднасастаўны (безасабовы), развіты, ускладнены параўнальным зваротам (як у лазні), поўны, сінтаксічна падзельны.

В а р ы я н т 1. Дарога, раней размытая ад дажджоў, падсохла. Ісці лёгка. Наперадзе, у мястэчку, прывабны ланцужок агнёў, што запаліліся ў хатах і на слупах – на вуліцы, і самыя зырккія агні – у вокнах школы, яны пануюць над усімі астатнімі, яны нібы вянок гэтай вячэрняй прыгажосці. Няма большай радасці, чым тая, якую дае таварыскасць і дружба, яднанне маладых сэрцаў, неспакушаных, адкрытых насустрач усяму прыгожаму, высакароднаму, што ёсць у жыцці. Ідзі па зямлі, множ багацце яе, красу, сей шчасце людзям! Шануй сяброў – без іх ты – нішто, толькі з імі адчуваеш сваю сапраўдную сілу. Любі вольную гэтую зямлю – шэрую, вясновую. Яна цябе ўздавала, дала для адлёту крылы. (І. Навуменка)

В а р ы я н т 2. Зямля ажыла, угрэлася, набухла, як цеста на дражджах. Здаецца, падышла на полі ўзмешаная з восені ралля: нахіні долу вуха – чуваць, як пыхкае, ходзіць хмель... Яму цесна ў зямлі, ён ірве на волю.

Лес апяклі суровыя, калючыя ад гарачага сонца вятры; асушылі яго ад слізкай смугі; атрэслі адмерзлае за маразы шылле; загулялі-загулі на чэрствых верхавінах, бы гэта пабегла па смалістым сухаверсе траскучае полымя.

... Узбоч дарогі старыя партызанскія акопы мінулай вайны. Яны параслі маладым бярэзнікам, высокім, гонкім, разгатым. Тут зацішна, на сонцы аж

горача, і на галінках выскачылі, наклінуліся пупышкі, павыступалі кроплі вады-соку. (І. Пташнікаў)

В а р ы я н т 3. Незадоўга перад вечарам сабралася на дождж. Хмары нізка хадзілі навокал, збіраліся і разыходзіліся і зноў збіраліся і набрынялі дажджавым пылам. Нарэшце на паўднёвым захадзе густа засінула, пацягнула свежасцю, і хутка сіні кавалак неба ператварыўся ў навіслую свінцовую хмару. Яна шырылася і расла, як вялізны ветразь, раздзьмуты ветрам. Хутка цямнела. Не чуваць было ў небе звонкага спеву жаваранка. Па полі пабеглі палахлівыя цені, змяняючы і блытаючы колеры. Хмара набліжалася; і час ад часу блакітныя ніці маланкі пранізвалі яе. Прагучаў магутны ўдар грому, і лінуў дождж, густы і цёплы. (Т. Хадкевіч)

В а р ы я н т 4. Павольна спускаецца на зямлю майскі вечар. Змрок мяккі, шаравата-празрысты, колеры ў ім як бы злёгка прыглушаны, змешаны ў адной непадзельнай гаме. Чарнее голая яшчэ зямля, шарэюць кусты, з ваколіцы – з нізіны – цягне прыемнай вільготнасцю.

Хораша вось так, учатырох, ісці палявой дарогай, дыхаючы на поўныя грудзі густымі пахамі разамлелай, тлустай зямлі. Над галавой – высокае неба, мясцінамі, як попел, шэрае, мясцінамі – святлейшае, і зоркі на ім як незлічоныя срабрыстыя іскрынкі. Радасна, але чамусьці і смутна ў такую вячэрнюю часіну: у душы ўздым, няяснае прадчуванне нечага вялікага, значнага, што абавязкова надыдзе, закружыць у зіхатлівым віры, і разам з гэтым – незразумелы неспакой, трывога. (І. Навуменка)

Заданне 3

Спісаць, зрабіць разбор па членах сказа.

Парадак разбору. 1. Граматычная аснова сказа. 2. Дзейнік (просты, ускладнены, складаны), яго выражэнне. 3. Выказнік, яго тыпы (просты дзеяслоўны, просты іменны, ускладнены, састаўны дзеяслоўны, састаўны іменны, складаны) і выражэнне. 4. Дапаўненне (прамае, ускоснае, прыдзеяслоўнае, прыйменнае) і яго выражэнне. 5. Азначэнне (дапасаванае, недапасаванае, прыдатак) і яго выражэнне. 6. Акалічнасць (часу, месца, прычыны, мэты, умовы, спосабу дзеяння, уступкі, меры і ступені) і яе выражэнне.

Аналізу членаў сказа павінен папярэднічаць графічны разбор па членах сказа. Пры характарыстыцы членаў сказа спачатку разглядаецца дзейнік, затым выказнік, потым састаў дзейніка, а пасля састаў выказніка.

Узор. І шукаюць адпаведны лес мудрыя асілкі з Белавежы. (П. Панчанка)
Асілкі шукаюць – граматычная аснова сказа.

Асілкі (шукаюць) – просты дзейнік, выражаны назоўнікам множнага ліку, назоўнага склону; *(асілкі) шукаюць* – просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абвеснага ладу, цяперашняга часу; *(асілкі) мудрыя* – дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам; *(асілкі) з Белавежы* – недапасаванае азначэнне, выражанае ўласным назоўнікам з прыназоўнікам; *(шукаюць) лес* – прыдзеяслоўнае прамое дапаўненне, выражанае назоўнікам; *(лес) адпаведны* – дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам.

В а р ы я н т 1. Дзед Вежа прытрымліваўся старых звычак і загадаў аддаць Алеся на дзядзькаванне да Кагутоў. (У. Караткевіч) Што прымусіла буслоў рабіць на руінах сваё гняздо, цяжка сказаць. (А. Пальчэўскі)

В а р ы я н т 2. Чабарок што зоркі ў шумнай сенажаці, ім засланы ўсе ўзгоркі, як сталы ў хаце. (Я. Пушча) Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае. (Я. Колас)

В а р ы я н т 3. Размову вялі пераважна падлоўчы з настаўнікам, а ўсе іншыя слухалі і толькі зрэдку ўстаўлялі слова. (Я. Колас) Вяртлявая сінічка пырх – і няма яе. (М. Лынькоў)

В а р ы я н т 4. Дзед Аніс вучыў нас разгдваць таямніцы лесу, умець бачыць тое, міма чаго абьякава праходзяць людзі. (В. Хомчанка) З кім жыць, таго не гнявіць. (Прыказка)

Заданне 4

Спісаць сказы, вызначыць аднародныя і неаднародныя азначэнні. Раствумаць прыметы аднароднасці ці неаднароднасці. Паставіць патрэбныя знакі прыпынку.

Узор. Пры дарозе пыльнай, шумнай, недалёка ад сяла, адзінокай прыгажуняй груша стройная ўзрасла. (Н. Гілевіч) (азначэнні аднародныя, бо стаяць пасля паяснёнага члена сказа). На арэшніку можна было заўважыць далікатныя ружовенькія вусікі цвету. (У. Дамашкевіч) (азначэнні неаднародныя, бо першае азначэнне (далікатныя) адносіцца не да назоўніка непасрэдна (вусікі), а да ўсяго словазлучэння (ружовенькія вусікі)).

В а р ы я н т 1. 1. Алесь неўзабаве заўважыў пазалочаную паркавую агароджу, нібы звітую са сцяблін і траў, простую прыгожую. (У. Караткевіч) 2. Цёмныя нізкія хаты пад саламянымі стрэхамі яшчэ ніжэй туліліся да зямлі. (Я. Колас) 3. Пакрапае дожджык, паволі рассунуцца хмары, і зноў у светлым паднебным прасторы выблісне сонца. (І. Навуменка) 4. У кутку ляжала трохі ўчарнелага сена і бялела некалькі зжаўцелых брудных паперын. (В. Быкаў) 5. Свежае вільготнае паветра насычана гаркаватым пахам лазы і балотных зёлак. (В. Вольскі) 6. У цяпле снег скоранька раставаў, пераліваючыся дробненькаю расою на абкураных жоўтых вусах. (В. Адамчык) 7. Яны ішлі глухой замеценай снегам дарогай. (В. Быкаў) 8. Вецер варушыў яго густыя з глянцаватым водбліскам валасы. (І. Мележ) 9. Перад трубой на тоўстым дроце вісела лёгкая паркалёвая занавеска, якая закрывала запечны закутак. 10. У такт пісьму парышвала старое венскае крэсла. (А. Жук)

В а р ы я н т 2. 1. Цвітуць вяргіні. Цэлы гародчык вяргінь, чырвоных ружовых жоўтых белых. (А. Марціновіч) 2. І лёг наш край пад нагамі Чараўніцы, белы ціхі задумлівы. (З. Верас) 3. Фурманка выехала на поле, і густое рослае жыта з двух бакоў песна абступіла дарогу. (К. Краніва) 4. Па небе яшчэ снавалі nepřыветлівыя кудлатыя хмары. (У. Дамашкевіч) 5. Высока, аднекуль здаля, азваўся ён, зліты з небам, і полем, і цішынёю, тужлівы адзінокі развітальны жураўліны крык. (А. Жук) 6. За ноч патаўсцелі ўсланыя лёгкім пухам тонкія саламяныя стрэхі гумнаў і хат. (В. Адамчык) 7. З сівага трохі жаўтлявага неба дробна зацерушыўся снег. (В. Адамчык) 8. Звечара за ракою даволі доўга чуваць

было натужлівае з перапынкамі рохканне аўтамабільнага матара. (Я. Брыль)
9. Сам цыферблат, на якім былі намаляваны вясёлыя тоўстыя мядзведзікі ў лесе, як воспай, пабіла ржою. (А. Жук) 10. На захадзе бліснула журботная ласкавая ўсмешка сонца і патухла. (Я. Колас)

В а р ы я н т 3. 1. Ваўкі беглі наўскід, маладыя прыгожыя лёгкія ў сваёй дужасці. (А. Жук) 2. Надвячорак патыхае свежым тарфяным дымком. (І. Пташнікаў) 3. Карані дрэў драмалі ў мерзлай зямлі, як спруцнелыя чорныя вужакі. (Л. Дайнека) 4. Суровы смуглы абветраны твар паволі асвятліўся ўсмешкай. (У. Краўчанка) 5. У другім кутку, на покуці, стол, стары свае работы ўжо паточаны шашалем з паабдзіранымі катовымі кіпцюрамі ножкамі. (А. Жук) 6. Над сталом, на покуці, за фіраначкамі старая ў пачарнелых рамках ікона. (А. Жук) 7. Кнігі яго – іржаная духмяная туга замешаная проза. (Я. Брыль) 8. Клава ляжала на баку і вялікімі поўнымі самоты вачыма пазірала ў хвойнік. (В. Быкаў) 9. Сані віхрам памчаліся па крыштальнай наезджанай дарозе. (М. Лынькоў) 10. Кацярына засталася круглай горкай сірагой. (П. Броўка)

В а р ы я н т 4. 1. Пачынала рабіцца гарачым у горле ледзяное вечаровае паветра. (А. Жук) 2. Край хмары, нібы вялізнае воранава крыло з мутна-бялявымі плямамі, прыкрыў сонца і павіс над горадам. (Т. Хадкевіч) 3. Золкай раніцай яна стаяла на вялікім мосце ў выцёртай плюшавай куртачцы. (А. Стаховіч) 4. Здалёк даносіўся моцны з перакатамі гул. (М. Лынькоў) 5. У срабрыста-афарбаванай рамачцы замест іконы вісеў партрэт маладога стройнага кавалерыста ў поўнай форме з шабляй (А. Жук). 6. За столікам сядзеў сам гаспадар. Кортка астрыжаны густы сівы вожык валасоў, двое акулераў на носе, звязаных ніткай. (А. Жук) 7. Цяжкая напружаная праца падрывала апошняе здароўе маці. (К. Краніва) 8. Трэба было ехаць па размытых дажджамі гліністых каляінах. (А. Марціновіч) 9. Мільгануў толькі што папраўлены яшчэ са свежымі сасновымі балясамі мосцік. (Я. Скрыган) 10. Цёмная вераснёўская ноч, нібы клапатлівая маці, нізка накінула на зямлю свой сінявата-чорны аксамітны полаг. (А. Стаховіч)

Заданне 5

Спісаць сказы, падкрэсліць адасобленыя члены сказа, у дужках вызначыць іх від, выражэнне і ўмовы адасаблення.

Узор. Жывая, стройная (адасобленыя дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі; адносяцца да асабовага займенніка *яна*), *яна як бы прынесла ў хату свежасць вечара і пахі садовай квецені.* (Т. Хадкевіч) Галлё спусціўшы над парканам (адасобленая акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным словазлучэннем; адасабляецца заўсёды, незалежна ад месца ў сказе), *расла тут грушка з тонкім станам.* (Я. Колас)

В а р ы я н т 1. 1. Не за гарамі восень, і на рудным ільнянішчы гарцуюць шпакі; вяртлявыя яны не маюць спакою чакаючы, калі возьме ды пацягне іх адгэтуль у край багаты цяплом. (І. Пташнікаў) 2. Калісьці ранней вясной, калі ад безвітаміннай стравы пачыналі балець дзясны, Лазараў дзед прыносіў з балацявіны кошык дзікага часнаку. (А. Асіпенка) 3. Вялікі гуманіст і дэмакрат Гюго сказаў сваё слова супраць смяротнай кары з небывалай і непаўторнай сілай

бязлітаснага, месцамі проста жахлівага рэалізму. (Я. Брыль) 4. Ніякая іншая птушка нават праслаўлены салавей не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам. (Я. Колас) 5. Зранены спльваючы крывёю ён біўся да апошняга дыхання. (К. Крапіва) 6. Ніколі ж не быў, а то прыляцеў на ноч гледзячы. (І. Грамовіч) 7. Стары ласкава прыжмурыўшы вочы паглядзеў на Рудака і ўздыхнуўшы пачаў скручваць вуды. (П. Броўка) 8. Дзіма згатаваў у каструльцы вады, наліў у кубак і знайшоўшы ў скрынцы стала кавалак хлеба падаў усё гэта матцы. (А. Якімовіч) 9. Сонца садзілася на хвалі велізарным чырвоным кругам, а сутыкнуўшыся з вадою ўвачавідкі змяніла форму. (А. Кулакоўскі) 10. Працягваць спрэчку сёння не мела сэнсу, яны не прыйшлі б да згоды нават прасядзеўшы ў кабінце Ваўчка да поўначы. (Т. Хадкевіч)

В а р ы я н т 2. 1. Міця злавіў сябе на думцы, што ў гэты год запоўнены вайной жывучы ў сям'і ён вельмі мала думаў пра родных. (І. Навуменка) 2. Непадалёку ад лясных рэчак выводзіць свае чароўныя трэлі салавей сціплы начны спявак. (В. Вольскі) 3. Была надзея, што там наперадзе натрапіцца патрэбная сцежка. (А. Асіпенка) 4. Ранкам не заўважаны нікім я памаленьку расчыніў дзверы настаўніцкай кватэры і проста на кухні палажыў вялізны росны букет. (Б. Сачанка) 5. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплеўшы пясчаны бераг сеткаю смяляных каранёў. (Я. Колас) 6. Абцяжараныя снегам галінкі нізка схіліліся долу. (М. Лынькоў) 7. Дзед расказвае глухім і суровым голасам. Ён сядзіць апіраючыся жылістымі рукамі і барадою на сукаваты кій згорблены худы з рэдкімі белымі валасамі. (В. Каваль) 8. Засеяныя шчырай рукою палі вёскі роўна зелянелі маладымі ўсходамі. (К. Чорны) 9. Крушынскі гаварыў ціха і не пазіраючы на гасця. (З. Бядуля) 10. Надзвычай увішная яна ў адзін момант распрагла каня не даўшы мужчынам апомніцца завяла яго ў хлеў. (І. Шамякін)

В а р ы я н т 3. 1. У непраходнай глухамані гняздзіцца на векавых дрэвах рэдкі птах чорны бусел. (В. Вольскі) 2. Там у горадзе мне не ставала прастору неба. (Б. Сачанка) 3. Акрамя напісання арыгінальных твораў Крапіва перакладаў на беларускую мову некаторыя п'есы з рускай і сусветнай драматургіі. (М. Лынькоў) 4. За кустамі залітая першымі промнямі сонца блішчэла водная гладзь возера. (І. Шамякін) 5. З клёнаў і ліп ападаў жаўталіст і кружачыся ў паветры мякка слаўся на дол. (Р. Няхай) 6. Мокры да апошняй ніткі я пералез праз плот і наламаў цэлае бярэмя бэзу. (Б. Сачанка) 7. Пятро Сыч уздрыгануўся пачуўшы добра знаёмы голас і не азіраючыся рынуўся да лесу. (М. Паслядовіч) 8. Зняможаны ўнутранай барацьбой Міця заснуў. (І. Навуменка) 9. За расстаўленымі ў тры рады партамі сядзелі хлопчыкі і дзяўчынкі. (Т. Хадкевіч) 10. Нягледзячы на шматлікія перашкоды Максім Іванавіч працаваў не пакладаючы рук. (Ю. Пишёркоў)

В а р ы я н т 4. 1. Гэтак калісьці і я хлапчук з прыбалотнай вёсачкі ішоў некалькі вёрст у воласць, дзе была бібліятэка. (В. Вітка) 2. Дзядзька цеста замяшаўшы качаў галушку міску ўзяўшы. (Я. Колас) 3. Праз заснежаныя лапкі хваін Васько добра бачыў лісіцу асветленую сонцам зграбную прывабную ў сваім рыжым уборы. (А. Асіпенка) 4. Там на самым краі светлай баравіны было суха, цёпла ад зямлі нагрэтай сонцам густа ўсыпанай шорсткім шыгаллем і

лусачкамі сасновай кары. (М. Стральцоў) 5. Калі на дасвецці выйдзе ён [бусел] на родныя гоні і кіне яго ў жар і холад ад бясконцасці жыцця і зямлі, тады не памятаючы сябе адкінуўшы сціпласць і сарамяжлівасць безгалосы зацягне ён сваю радасную песню песню нараджэння новага дня. (В. Казько) 6. Чужына асабліва вымушаная, эмігранцкая не спрыяе творчаму натхненню. (К. Тарасаў) 7. Дождж гусцее, большае – і ўжо нічога не чуваць апроч дробнага стуку. (У. Дамашэвіч) 8. Цень перабег на поплаў праз дарогу і сцішаны ў зялёных хвалях знік. (Т. Хадкевіч) 9. Стары пайшоў нават не адпачыўшы як след. (К. Чорны) 10. Паліцаі трывожна пераглянуліся, а пачуўшы першыя выстралы хутка пакінулі вёску. (М. Лынькоў)

Заданне 6

Выпісаць з мастацкіх твораў тры прыклады з пабочнымі словамі, словазлучэннямі і сказамі і тры прыклады з устаўнымі словамі, словазлучэннямі і сказамі, падкрэсліць іх і растлумачыць значэнне.

Узор. У песні, мне здаецца, чалавек найбольш поўна выяўляе сваю душу. (У. Краўчанка) Пабочны сказ мне здаецца выражае няўпэўненасць, меркаванне. Да гэтага часу помняцца (як жа даўно гэта было!) першыя прачытаныя кнігі. (І. Мележ) Устаўны сказ як жа даўно гэта было! выражае ацэнку зместу сказа.

Заданне 7

Выпісаць з тэксту тры складаныя сказы – складаназлучаны, складаназалежны і бяззлучнікавы. Зрабіць іх сінтаксічны разбор.

Парадак разбору. 1. Падкрэсліць граматычныя асновы і абазначыць лічбамі ў парадкавай паслядоўнасці ўсе часткі складанага сказа. 2. Растлумачыць сродкі сувязі паміж часткамі. 3. Вызначыць тып складанага сказа: а) складаназлучаны сказ са спалучальнымі, супастаўляльнымі, размеркавальнымі, далучальнымі злучнікамі; б) складаназалежны сказ з даданай дзейнікавай, дапаўняльнай, выказнікавай, азначальнай і інш. часткамі; в) бяззлучнікавы складаны сказ з аднатыпнымі ці разнатыпнымі часткамі (паміж часткамі выражаецца адначасовасць, паслядоўнасць, другая частка паясняе першую, паміж часткамі выражаюцца прычына, умова, вынік і г.д.). 4. Растлумачыць знакі прыпынку.

Узор. ¹Усё, ²што мы ведаем пра жанчыну, лепш за ўсё ўмяшчаецца ў словы «міласэрнасць». (А. Адамовіч) Сказ складаецца з дзвюх частак. Першая частка галоўная, другая – даданая, звязана з галоўнай злучальным словам *што*. Гэта складаназалежны сказ з даданай дзейнікавай часткай. Даданая частка знаходзіцца ў сярэдзіне галоўнай, таму выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў.

В а р ы я н т 1. У полі было куды халадней, чым у лесе. Насустрэч дзьмуў пругкі, нямоцны, але марозлівы вецер, ад яго болем заходзіліся скалелыя без рукавіц рукі. Як Сотнікаў ні хаваў іх то ў кішэнях, то ў рукавах, то за пазухай – усё роўна мерзлі. Памарозіць было надта проста, асабліва твар і рукі. За ногі ён быў спакайнейшы: ногі на хадзе грэліся. Праўда, на правай адняліся, не чуваць было два пальцы, але яны адымаліся заўсёды ад сцюжы і звычайна балелі ў цяпле.

Добра хаця, што снег у полі быў цвёрды і неглыбокі. Яны ішлі амаль скрозь па версе, толькі мясцінамі правальваліся то адной, то другой нагой, ламаючы зацвярдзелую ад марозу скарынку. Кіравалі па былльнягу па-над узмежкам. Праз чвэрць гадзіны наперадзе, мусіць, у лагчынцы, зашарэла нейкае кустоўе – лаза ці які хмызняк па-над рачулкай. *(В. Быкаў)*

В а р ы я н т 2. Надвячорак. Доўгімі востражалезнымі чэргамі чуйную цішыню падразаюць конікі, і ад іхняга строкату ажно несціханы звон у вушах.

У хаце так міла і так знаёма па-даўнейшаму пахне газаю: над столлю гарыць лямпка. За шклом падскоквае залацісты язычок агеньчыку, калі ў хаце, прыляпнуўшы, зачыняць дзверы. Як у старадаўняй казцы, дзікім страшыддам на жэрды за печкаю-грубкаю палохае вывернуты кажух.

Якія знаёмы змалку рэаліі беларускага вясковага жыцця, што спадцішка, нібы стромы бераг, абвальваецца і спывае, падхопленое чарадою нелітасціва-жорсткіх гадоў. Як, бясспрэчна, адплывае і тое, што народжана сённяшнім днём.

Як хочацца папярэдзіць сябе і іншых: не старайся апярэджваць час – усё роўна калі-небудзь застанешся ззаду. *(В. Адамчык)*

В а р ы я н т 3. Вось яна, сапраўдная Белавежа! Не адну сотню гадоў настойліва, упарта цягнуцца да сонца дрэвы, а іхнія верхавіны, пераплятаючыся, ловячы промні, прымаючы на сябе вятры, служаць зямлі: даюць ёй цень, укрываюць ад маразоў ігліцаю і лісцем. А прыйдзе час – прыкрыюць і сабою. Праз год-два абрастуць зялёным імхом і будуць ляжаць вунь ажно колькі, пакуль зямля не прыме іх канчаткова, а побач пачнуць падымацца, цягнуцца да сонца маладыя дрэўцы – наступнікі тых, што паляглі.

Неўзабаве мы пад'ехалі да зубрынай паляны. То там, то тут бачны былі зубры. Адны ляжалі і здалёк здаваліся кучамі торфу на белым полі, а другія, сабраўшыся па два-тры, стаялі, набычыўшыся, нібы штосьці абдумвалі. Гэта зубрыцы, паблізу іх круціліся цяляты. А там, далей, над векавым дрэвам, застыў стары зубр. *(Я. Пархута)*

В а р ы я н т 4. Цёпламу яснаму дню радуецца кожная жывая істота. Над маёй галавой, на бярозе, цінкаюць бесклапотныя сініцы, прабуюць моц сваіх крылаў, імкліва носячыся ў небе, прыгожыя ластаўкі. На маленькім лапіку зямлі, дзе я прылёг, ідуць свае клопаты і турботы. Некуды спяшаецца цягавітая мурашка, уверх па сцяблінцы паўзе спакойная божая кароўка...

Над Прыпяццю сінее лес, і адтуль нясе густым водарам, сатканым з пахаў хвої, прэлай зямлі, грыбоў і багуна. Шырокая лугавіна прымешвае свайго да гэтай багатай і разнастайнай гамы: пахне аерам, мурагом, салодкай медуніцай...

Я думаю пра восень. Мабыць, памыляюцца тыя паэты, якія бачаць у восені толькі адно заміранне жыцця. Жыццё не замірае, а нараджаецца. Яно проста стаіць перад пачаткам новага, яшчэ шырэйшага круга. Бяроза, пад якой я ляжу, адшумела зялёным лісцем і паслала ў свет, можа, мільёны новых бярозак, схаваных у яе лятучым насенні.

Дайце гэтаму насенню пухлую глебу, трохкі святла і цеплыні, і народзіцца новы бярозавы гай ... *(І. Навуменка)*

Заданне 8

Выпісаць з мастацкіх твораў шэсць бяззлучнікавых складаных сказаў з рознымі знакамі прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Пасля кожнага сказа ў дужках растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Заданне 9

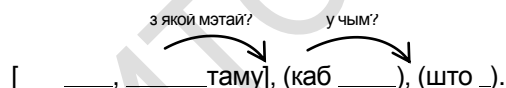
Спісаць сказ (на выбар са свайго варыянта), паставіць знакі прыпынку і зрабіць яго сінтаксічны разбор.

Парадак разбору. 1. Падкрэсліць граматычныя асновы і абазначыць лічбамі ў парадкавай паслядоўнасці ўсе часткі складанага сказа. 2. Назваць сродкі сувязі частак. 3. Даць характарыстыку сувязі паміж часткамі сказа (злучальная, падпарадкавальная, бяззлучнікавая). 4. Вызначыць тып складанага сказа. 5. Растлумачыць знакі прыпынку. 6. Складзі схему сказа.

Узор. ¹Некалькі хвілін яна [Зоська] таропка кročыла драбналесем, усё ўхілялася ад сцюдзёнага голля алеініку, ледзьве стрымліваючы напружанае жаданне азірнуцца хоць бы таму, ²каб упэўніцца, ³што ззаду нікога няма. (В. Быкаў)

Сказ складаецца з трох частак. Першая частка галоўная, другая і трэцяя – даданыя (даданая мэты і дапаўняльная), звязаны з галоўнай злучнікамі *каб* і *што*. Сувязь паміж часткамі падпарадкавальная. Гэта складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі з паслядоўным падпарадкаваннем. Першая частка ўскладнена аднароднымі выказнікамі і адасобленай акалічнасцю спосабу дзеяння, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

Схема сказа:

В а р ы я н т 1. 1. Чалавек хацеў каб яго дзеці былі шчаслівейшыя чым ён сам і стараўся пакінуць ім як мага больш і таго што стварылі рукі і таго што напрацавала душа і ўсё тое што дала яму для карыстання і для душы прырода зямля на якой нарадзіўся і жыву. (Ніл Гілевіч) 2. Пільны позірк у акно за якім мільгае вясковая гразкая дарога незнаёмыя рады стрэх нахіленыя жардзіны з тэлевізійнымі антэнамі статак кароў і ягонае мурзатае маленства якое глядзела на яго сваё будучае з нямым захапленнем усё гэта вядомае і блізкае выціскала слёзы і радасна думалася што ўсё становіцца на сваё месца ўсё вяртаецца на кругі свае. (В. Гілевіч) 3. На пагорку амаль на самым краі раслі нізкія пахіленыя вятрамі бярозкі унізе пад чырвоным гліністым берагам зялёнай грываю асеў чаромхавы гушчар яшчэ ніжэй ля вады блішчала няроўная паласа буйной галькі усцяж якой шчацінілася зялёна-рудая асака. (А. Савіцкі)

В а р ы я н т 2. 1. Золкі сіберны выхаладжаны парывістым ветрам дождж лужыны і гразь на тратуарах і на вуліцы машыны па самыя вокны запырсканыя гразёю і таму шэрыя непрыгожыя туман які ледзь не кожны дзень вісеў над камяніцамі ўсё гэта нібы хвароба круціла настрой раздражняла і начыста падмінала тое радаснае светлае ўзрушэнне ў якім звычайна жыве чалавек чакаючы свята. (Я. Сіпакоў) 2. Хоць ён і нарадзіўся тут і вучыўся і аббегаў дзіцём усё наваколле але з таго часу як бацька перабраўся з сям'ёй у мястэчка Бураў ні

разу не завітаў сюды не было патрэбы а затым на ягоным жыццёвым шляху была вайсковая служба на Далёкім Усходзе. (В. Быкаў) 3. Выбежыш бывала з двара на паркан акінеш вокам неабсяжна шырокае неба на якім то тут то там стынуць гурбы беласнежных воблакаў зірнеш на лес што сінее зубіцца на даляглядзе і ногі самі нясуць цябе на зялёную роўнядзь лужка. (Б. Сачанка)

В а р ы я н т 3. 1. Ёсць у жанчын таемны ўнутраны голас які можа да часу спаць закалыханы мужчынскай пяшчотаю і ўвагай быць бесклапотным як вясновы матылёк ці ручаёк але варта мужчыну ў слове ў руху жэсце хоць на драбніцу стаць халаднейшым сушэйшым даць адчуць што ён расчараваўся ў абранніцы або стаміўся ад яе як голас гэты пачынае біць ва ўсе званы жаночай душы. (Л. Дайнека) 2. Вось так рынешся дзе-небудзь пасярод лугу ці на беразе рэчкі ў шчыкатлівую траву будзеш ляжаць доўга не варушачыся не спрабуючы нават адхінуць травіну якая казыча ля носа неяк ляніва ўсведамляючы што на гэты час усё і машыны і спрэчкі і нарады засталіся недзе далёка-далёка. (Я. Сіпакоў) 3. Абапіраючыся на доўгія жэрдкі лапцюжная каманда пераадольвала то мяккі мох то балацявінку то дрыгву якая зыбалася пад нагамі штохвіліны гатовая праваліцца каб засмактаць любога хто прарве пераплеценае пад ёю карэнне. (А. Петрашкевіч)

В а р ы я н т 4. 1. Ён страпянуў веццем і ўсцешана ўбачыў са сваёй высачыні тое што сніў усю доўгую завейную зіму жоўта-блакітную як ясны восеньскі дзень хату сядзібу ўсю невялікую багатую на сады вёску поплаў з белымі плямамі гусей і няроўны лілавата-зялёны мур лесу дзе ён клён калісьці нарадзіўся і адкуль прыйшоў летась ласы на садавіну вожык прыйшоў ды зладзіўшы ў ямцы непадалёк кубло так і застаўся ў садзе зімаваць. (У. Арлоў) 2. Раніцай ціхае надвор'е змяніў ветрык цяпер буслы ляталі па чарзе адзін ляцеў на здабыткі а другі заставаўся вартаваць гняздо каб вецер не сарваў яго бо нават ад невялічкага павеву неаблежаныя галінкі падымаліся і тады здавалася што яны вось-вось паляцяць на дол. (А. Пальчэўскі) 3. Гэта было на згоне вясны калі ясная чыстая зелень травы моцна пахне густой сонечнай цеплынёю а ў прыбярэжных хмызняках белаю пенаю кіпіць царыца лясоў чаромха якую ў нас вельмі хораша называюць какалуша. (У. Рубанаў)

Заданне 10

Спісаць тэкст, паставіць знакі прыпынку.

В а р ы я н т 1. І раптам клён адчуў нешта нядобрае дыхнула холадам як быццам на сонца набегла хмара Але неба было чыстае Клён зірнуў долу і згледзеў каля сябе суседа

Здароў сусед пачуў ён глухаваты голас гаспадара які закурваў ссунуўшы на патыліцу велікаватую кепку Што добрага скажаш

А тое скажу што каціная сусед у цябе памяць Яшчэ на Каляды абяцаў гэтую махіну спуціць

Чым жа ён табе замінае памяркоўна спытаў гаспадар Вішню глушыць дык абірай маю

Ты мне зубы не заговорвай зноў пачуўся надтрэснуты суседаў голас Не па закону гэта Стаіць на мяжы а ўвесь цень на маіх сотках І карэнне ўсё там Каторы

год бульба па арэху родзіць

Гаспадар дыміў цыгарэцінай пазіраючы некуды ўбок. *(У. Арлоў)*

В а р ы я н т 2. Ляўшун не заўважыў як побач з ім апынуўся задыханы хлапчук у чырвоным касцюмчыку Відаць ён першы ўбачыў Леўшуна і зляцеў да яго з суседняга пагорка

Ты як тая вавёрка непрыкметна падкраўся ўсміхнуўся дабрадушна Іван Пятровіч і з ног да галавы агледзеўшы хлопчыка пацікавіўся Цябе Славам завуць

Славам у вялікіх блакітных вачах хлопчыка ўспыхнула здзіўленне і ён спытаў Адкуль вы ведаеце

Як адкуль Ты ж сам на снезе напісаў

Трэба вавёрку пашукаць прапанаваў Слава Паедзем далей

Сонца стаяла над лесам яркае агністае і пад яго промнямі залацілася ўсё наваколле Яны шмат прайшлі па лесе але вавёркі так нідзе і не ўбачылі. *(М. Паракневіч)*

В а р ы я н т 3. Малады чалавек з трыногай у руках угледзеўшы мяне спыніўся і ўважліва вывучаў хто я такі і па якой справе апынуўся тут

Што так рана ў лесе павітаўшыся пацікавіўся я

Планіроўку мясцовасці трэба заканчваць адказвае

Мы прыселі на купіны

Значыць кажаце ўся расліннасць тут пад нож пойдзе

Уся поўнасцю

А для якой патрэбы гэта робіцца

Вядома для якой усміхнуўся суразмоўца ссячом кустоўе пракапаем канаву і спусцім лішнюю ваду Як кажуць асушым мясціну

Асушэнне балот разважаю далей справа патрэбная Вось толькі займацца ёю трэба надзвычай прадбачліва разумна Інакш можна больш шкоды нарабіць чым карысці

Яно-то так пагаджаецца малады чалавек стараемся як найлепш. *(Р. Ігнаценка)*

В а р ы я н т 4. Раніцаю чарговага дня сусед Янак стаіць ля варот усміхаецца

Час ёсць пытае І не чакаючы адказу тонам загаду Збірайцеся пайшлі ў баравікі

Якія баравікі Такая халадэча стаяла Абы-што збіраць

Го гаворыць Янак Цяпер ваша «абы-што» ў адстаўку Грыбок на бок баравік едзе Хутчэй збірайцеся а не дык адзін пайду

Ну якое там «не» бягу па кошык вылятаю на вуліцу па баравікі мяне клікаць доўга не трэба

Пайшлі агародамі Выскачылі на маладыя баравіны І вось пачалося

Янак крычу Скажыце што гэта Яшчэ некалькі дзён таму назад нічагусенькі не было ў лесе Адкуль такое

Янак смяецца

Лічыце што маё чарадзейства па лесе вандруе. Чаго захачу таго і накручу. *(К. Кірэнка)*